

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ МИНИСТРЛИГИ**

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К.КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.19.594 Диссертациялык кеңеш

**Кол жазма укугунда
УДК 811.512.15(043.3)**

АЛТАЕВА ДИНАРА ИСАКОВНА

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖАРДАМЧЫ АТООЧТОР ЖАНА
АЛАРДЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫК ПАРАДИГМАСЫ**

10.02.01 – кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек – 2019

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: Карымшакова Айша Талгаровна – филология илимдеринин кандидаты К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын доценти

Расмий оппоненттер: Тагаев Мамед Джакыпович – филология илимдеринин доктору, Кыргыз-Россия Славян университетинин орус тили кафедрасынын профессору

Джаманкулова Кульжамал Тологоновна - филология илимдеринин доктору, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз тил илими кафедрасынын доценти

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин түркология бөлүмү. Дареги: 720038, Бишкек шаары, Жал-23 кичирайону, 32.

Диссертациялык иш 2020-жылдын 31-январында саат 10:00дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.19.594 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720026, Бишкек ш., И.Раззаков, көчөсү, 51А. <http://www.arabaev.kg>

Диссертациялык иш менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И.Раззаков, көчөсү, 51А) жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш., Ч.Айтматов проспекти, 27) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2019-жылдын 30-декабрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент

Каратаева С.К.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Түркологияда жардамчы атоочтор тууралуу маалыматтар И.Гиганов, А.Троянский, М.Казем-Бек, П.М.Мелиоранскийлердин эмгектеринде айтылып келди. Ал эми советтик түркологияда биринчи жолу жардамчы атоочторду жандоочтордон бөлүп “жандооч-атооч” деп В.А.Гордлевский атаса, бул эки категорияны салыштырып, алгач ирет “жардамчы атооч” терминин колдонгон окумуштуу Н.К.Дмитриев болду. Түрк тилдеринде жардамчы атоочторду окумуштуулардын бир тобу жеке категория катары таанып, өз алдынча кароо керек десе, (Н.К.Дмитриев, А.Ыскаков, Ш.Шоабдурахманов, Н.П.Дыренкова, А.А.Коклянова, В.А.Исенгалиева), экинчи бир топтогу окумуштуулар жардамчы атоочторду жандоочтордун курамында карап келишкен, бирок жардамчы атоочтук маани таанылган (А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, М.Балакаев). Жардамчы атоочторду өз алдынча категория катары атайын илимий изилдөөнүн объектисине алган (кандидаттык диссертация жазган) окумуштуулар (Н.Е.Петров, М.Оразов, Т.М.Тоцакова, Т.Е.Орсулова, К.Молгаждаров ж.б.) да бар.

Жардамчы атоочтордун лексика-грамматикалык маанилери, семантикалык жактан топторго бөлүнүшү, синтаксисттик функциялары, тарыхый өнүгүшү сыяктуу маселелер башка тектеш түрк тилдеринде изилденгени менен, кыргыз тилинин материалдарынын негизинде алар боюнча иликтөөнү талап кылган маселелер арбын. Себеби мезгилдин өтүшү менен тилдик категориялар, кубулуштар кайрадан жаңы ыкмалар, принциптер аркылуу иликтөө зарылдыгын көрсөтүп отурат.

Түркологияда жардамчы атоочтордун семантикалык жактан топторго бөлүнүшү, антонимдик, синонимдик түгөйлөрүнүн болушу, жандоочтор менен жалпылык жана айырмачылык жактары, өзүнчө категория катары каралышы такталган маселелердин катарын толуктаса, ал эми кыргыз тилинде бул маселелер азырга чейин атайын илимий-изилдөөнүн предмети катары каралбай келет. Тактап айтканда, кыргыз тилиндеги жардамчы атоочторду семантика-грамматикалык жактан топторго бөлүштүрүү, алардын жандоочтор менен айырмачылык, окшоштук жактарын системалуу түрдө сыпаттап иликтөө, ошондой эле жардамчы атоочтордун пайда болушу, өнүгүшү, калыптанышы кыргыз тил илиминде атайын илимий изилдөөгө алынбай келет.

Мындан тышкары бүгүнкү күнгө чейин жардамчы атоочтордун кызматчы сөз түркүмдөрүнүн ичинен алган орду, алардын өзгөчөлүктөрү да колго алына электиги теманын актуалдуулугун аныктайт.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы

К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын илимий-изилдөө багыты менен тыгыз байланышта каралып, изденүүчүнүн жеке демилгеси менен тандалып алынды.

Изилдөөнүн объектиси жана предмети. Кыргыз жана түрк тилдериндеги жардамчы атоочтордун изилдениш абалына талдоо жүргүзүү менен, алардын пайда болуу, калыптануу мезгилине токтолуу изилдөөнүн объектиси катары каралса, жардамчы атоочтордун лексика-грамматикалык табиятын жана колдонулуш өзгөчөлүгүн аныктоо изилдөөнүн предметин түзөт.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Илимий иштин максаты – кыргыз тилиндеги жардамчы атоочторду учурдагы грамматикалык теориянын жетишкендиктеринин негизинде комплексттик түрдө сыпаттоо. Мына ушул максатка ылайык төмөнкү **милдеттер** келип чыгат:

- 1) түрк тилдериндеги жардамчы атоочтордун изилдениш тарыхына сереп салуу;
- 2) кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтордун изилдениш абалына талдоо жүргүзүү;
- 3) жардамчы атоочтор менен жандоочтордун табиятына сереп салып, алардын жалпылыктары менен айырмачылыктарын аныктоо;
- 4) жардамчы атоочтордун семантикалык жактан топторго бөлүнүшүн тактоо, белгилөө;
- 5) жардамчы атоочтордун тобуна толук негизде өтө элек айрым сөздөргө анализ жасоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы:

- 1) түрк тилдериндеги жардамчы атоочтордун изилдениш тарыхына талдоо жүргүзүлгөндүгү;
- 2) түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтордун лингвистикалык парадигмасынын алгачкы жолу реалдуу факты-материалдар аркылуу көрсөтүлгөндүгү;
- 3) жардамчы атоочтордун жандоочтор менен жалпылык жана айырмачылык жактарынын ачып берилгендиги;
- 4) жардамчы атоочторду семантикалык топторго бөлүнүшүнүн сунушталышы;
- 5) жардамчы атоочтук мааниге толук өтө элек сөздөрдүн тобунун белгилениши.

Изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси.

Изилдөөнүн илимий-теориялык базасы катары көрүнүктүү түркологдордун, кыргыз тилчи окумуштуулардын кызматчы сөз түркүмдөрүнө ошондой эле жардамчы атоочторго арналган эмгектери пайдаланылды.

Изилдөөнүн натыйжасында алынган жыйынтыктар түркология илиминде кыргыз тилинин айрым грамматикалык маселелери тууралуу айтылган илимий пикирлерди тактайт, толуктоого салым кошуп, ошону менен бирге жеке көз караштарды да чагылдырат. Алгач ирет кыргыз тил илиминде жардамчы атоочтордун изилдөөнүн объектисине алынышы - илимий-теориялык изилдөөлөргө кошкон салым катары белгиленет.

Изилдөөнүн материалдарын кыргыз тилинин грамматикасы, түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы боюнча өтүлүүчү курстарда, атайын курстарда колдонууга болот.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1) жардамчы атоочторду зат атоочтордон конверсия кубулушу аркылуу бөлүнүп чыккан сөздөрдүн тобу экени такталганы;

2) жардамчы атоочтор өзүнүн этимонунан алыстай элек сөздөр, ал эми жандоочтор лексикалык маанисинен алда канча алыстаган сөздөр, ошондуктан буларды өз алдынча эки башка категория катары кароо керек;

3) жардамчы атоочтор мейкиндик жөндөмөлөрүнүн биринде туруп, астындагы илик жөндөмөдөгү сөз менен байланышып, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарышы шарт;

4) кыргыз тилинде да башка түрк тилдериндегидей эле жаңыдан калыптана баштаган жардамчы атоочтор учурайт.

Изилдөөчүнүн жекече салымы. Диссертациялык иштин илимий натыйжалары, алардын терең изилдениши, жардамчы атоочтор менен жандоочтордун жалпылык жана айырмачылыктарынын аныкталышы, коргоого коюлган теориялык негизги жоболор, чыгарылган бүтүмдөр (корутундулар) изденүүчүнүн жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы жана жарыяланышы. Диссертациялык изилдөөнүн негизинде иштин мазмунун чагылдырган 14 илимий макала жарыяланып, анын ичинен чет элдик индекстелген (РИНЦ) илимий басылмаларда 3 макала жарык көрдү.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү.

Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү 190 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө ишке жалпы мүнөздөмө берилип, иликтөөгө алынган проблеманын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, теориялык-практикалык мааниси, коргоого коюлган негизги жоболор, колдонулган методдор, диссертациянын апробацияланышы, структурасы жана көлөмү белгиленет.

Ишибиздин **биринчи бабы «Жардамчы атоочторду түрк тилдеринде**

изилдөөнүн теориялык өбөлгөлөрү» деп аталып, анда жардамчы атоочтордун түрк тилдеринде изилдениш тарыхы жана кыргыз тил илиминде изилдениш абалы боюнча илимий сереп камтылды.

“Жардамчы атоочтордун түрк тилдеринде изилдениш тарыхы” деген параграфта жардамчы атоочтор түрк тилдеринин тээ алгачкы грамматикаларынан тарта улам кийинки жарыкка чыккан грамматикалардын бир бөлүмчөсүнүн ичинде сан жагынан ал мезгилде өтө аз болсо да бериле баштаган. Алгачкы эмгектерде т.а., Октябрь революциясына чейинки (И.Гиганов, А.Троянский, М.Казем-Бек ж.б.) эмгектерде жардамчы атоочтор өз алдынча изилдөөнүн объектиси боло алган эмес, алар грамматиканын ичиндеги бир кичине бөлүмдө кыскача берилген.

Бизге белгилүү болгондой, эң алгачкы изилдөөлөрдүн бири болгон И.Гигановдун “Грамматика татарского языка” деген эмгегинде жардамчы атоочторго (жардамчы атоочторду жардамчы сөз деп түшүнгөн – А.Д.) бир бөлүм арналып, ар бир жардамчы атооч жеке-жеке каралган. Ал эми советтик түркологияда биринчи жолу жардамчы атоочторду “последологи-имена” деп атаган окумуштуу профессор В.А.Гордлевский болгон. Ал өз эмгегинде түрк тилиндеги жандооч сөздөрдү “последологи-частицы” десе, жардамчы атоочторду “последологи-имена” деп атап, экөөнүн айырмачылыгын берген [Гордлевский, 1928: 82].

Түркологиянын тарыхында биринчи жолу жардамчы атоочторду жандоочтордон бөлүп, бул эки категорияны салыштырып изилдеген, алгач ирет “жардамчы атооч” терминин колдонгон окумуштуу Н.К.Дмитриев болгон. Ал өзүнүн 1937-жылы чыккан “Служебные имена в турецком языке” деген макаласында жардамчы атооч менен жандоочтун эки башка категория экендигин далилдеген. Жардамчы атоочтор башта толук маанилүү сөз болгонун билдирип, ошол сөздөрдүн лексикалык маанисинин солгундашынын натыйжасында жардамчы атоочтор пайда болгонун көрсөтүп, алар таандык мүчө, андан кийин жөндөмө мүчөлөрүнүн бири менен (барыш, жатыш, чыгыш) жөндөлүп, өзүнүн алдындагы сөз менен кыйышуу жолу аркылуу байланышып, көбүнчө мейкиндик мааниде колдонуларын айтып, жардамчы атоочторду геометриялык кеңдүүлүк боюнча топтоштурган: 1.вертикалдык пландагы жардамчы атоочтор: *аст(ы), үст(ү)* ж.б. 2.горизонталдык пландагы жардамчы атоочтор: *алд(ы), арка, ич, орто* ж.б. [Дмитриев, 1962:120-121].

Түрк тилдерин изилдөөгө алган окумуштуу Н.П.Дыренкова 1940-жылдагы эмгегинде сөздөрдү түркүмдөргө бөлүштүрүүдө жардамчы атоочторду зат атооч бөлүмүнөн кийин берип, аларды толук өзгөрбөгөн атоочтор “имена неполного изменения” (служебные имена) деген термин менен атап, жандоочторду өзгөрбөгөн (неизменяемые) сөздөрдүн тобу

катары өзүнчө бөлүп көрсөткөн [Дыренкова, 1940:114-120].

Казак окумуштуусу М.Балакаев жардамчы атоочторду жандоочтун составында иликтесе да, ошол кездеги жардамчы атоочтордун көпчүлүгү адамдын дене мүчөлөрүн атоо аркылуу пайда болгон деп билдирген: *аяк, бас, каш, ич* ж. б.[Балакаев, 1941: 4]. Ал эми казак адабий тилинде жардамчы атооч тууралуу алгачкы макала А.Ыскаковго таандык. Ал өзүнүн изилдөөсүндө профессор Н. К.Дмитриевдин пикирин толугу менен кубаттап, казак тилиндеги жардамчы атоочторду ошол ыкма менен талдайт. Автор зат атооч сөздөрдүн жардамчы атоочтун катарына өтүү процессин төмөнкүдөй аныктайт: “Тилдеги кездешкен толук маанилүү сөздөр бара-бара маанисин солгундатып, жардамчы атоочтук мааниге өтөт. Бул – тилдин жалпы өнүгүү процессинде боло турган кубулуш” [Ыскаков, 1948:39].

А.Н.Кононовдун түрк тилдерин изилдөөдөгү эмгектерине назар салсак, жардамчы атоочторду жандоочтордун курамында карап, орус тилиндеги котормосу менен кошо ар бир сөздүн этимологиясына басым жасап, жардамчы атоочторду “послелогии-имена” (кырг: жандооч-атоочтор – А.Д.) деп атап, алардын негизги мааниси мейкиндик маани болот деген ой айтат [Кононов, 1951:31-33].

Казак тилиндеги жардамчы атоочторду В.А.Исенгалиева өзүнүн эмгегинде толук талдоого алууга аракет кылган. Ал: “Жардамчы атоочтор морфологиялык жактан зат атоочтон бөлүнүп, жөндөмө мүчөлөрү жетиштүү бере албаган маани жардамчы атоочтор аркылуу толукталып, мейкиндик аралыкты мейкиндик жөндөмөлөрдө (барыш, жатыш, чыгыш) туруп аныктайт,-дейт [Исенгалиева, 1957:19].

Кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча белгилүү адис эсептелген Н.Е.Петров жардамчы атоочторду өзүнүн эмгегинин бир бөлүмү катары карап, алардын тарыхый жактан келип чыгышына омоктуу ой айтат. “Тарыхый жактан алып караганда көпчүлүк жардамчы атоочтордун алгачкы лексикалык мааниси жаныбарлардын дене бөлүктөрүн жана анатомиялык жактан адамдын дене түзүлүшүн атаган сөздөрдөн улам пайда болгон,”-деген оюн билдирет [Петров, 1963: 8].

Жардамчы атоочтор жөнүндө 1970-жылдары салыштырма пландагы (казак, өзбек, түркмөн) илимий эмгек М.Оразов тарабынан жазылган. Анын эмгеги буга чейинки эмгектерден алдыга коюлган проблеманы, т.а., жардамчы атоочторду кыйла терең изилдегендиги менен айырмаланат. Ал жардамчы атоочторду жандоочтордон бөлүп, өзүнчө грамматикалык категория катары иликтөөгө алган.

М.Оразов жардамчы атоочторду лексика-семантикалык жактан топтоштурууда профессор Н. К.Дмитриевдин (2 топко), В.А.Исенгалиеванын (3 топко), Н.К.Петровдун (8 топко) бөлүштүрүүлөрүн, А.Ыскаковдун антонимдик, синонимдик түгөйлөрү боюнча талдоосун эске

алып, активдүү колдонулган жардамчы атоочтордун (*аст(ы)*, *үст(ү)*, *алд(ы)*, *ич*, *бет*, *ара*, *орто* ж.б.) топторун сунуштайт [Оразов, 1970:160-209].

Түрк тилдериндеги улам кийинки чыккан илимий эмгектерде жардамчы атоочтор проблемасы туура багытта изилденип баратканын байкоого болот. Себеби жардамчы атоочтордун жандоочтордон айырмачылыктары жана жалпылыктары айрым түрк тилдеринде жеке планда да, ошону менен бирге башка тилдер менен салыштырма планда да изилдениши буга далил боло алат.

Алтай тилчиси, окумуштуу Т.Е.Орсулова “Послелогии и служебные имена в алтайском языке” аттуу эмгегинде жардамчы атоочторду жандоочтордон ажыратып, окшоштуктарын жана жалпылыктарын ачып, так көрсөтүп берген. Алтай тилиндеги жардамчы атоочтордун негизги ядросу мейкиндик маанини, мейкиндик жөндөмөлөрүндө (-да, -на, -нан, -ла) туруп көрсөтөт, - деп, төрт жөндөмөнү айтып өтөт (буларда жетинчи жөндөмө курал жөндөмөсү бар - А.Д.) [Орсулова, 2001:97].

Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочторду англис тили менен салыштырма планда изилдеген А.Абдукахаров да бул эки категориянын (жандоочтор менен жардамчы атоочтордун) айырмачылык жана окшоштук жактарына токтолуп, англис тилиндеги “предлогдор” менен түздөн-түз дал келген эквиваленттери бар экенин белгилеген [Абдукахаров, 2007:49].

Казак илимпозу К.Молгаждаров “Түрк тилдериндеги көмөкчү сөздөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү” аттуу монографиясында “көмөкчү сөздөр” деген терминди колдонуп, сөздөрдүн көмөкчүлүк касиети катары жардамчы этиштерди, жардамчы атоочторду, модалдык сөздөрдү, кызматчы сөз түркүмдөрүн эсептеп, аларды өз-өзүнчө жиктеп, ар бир бөлүмгө токтолуп, алардын өнүгүү, калыптануу жолу тээ байыркы рун жазма эстеликтеринен башталарын, орто кылымдагы жазма эстеликтерде алардын колдонулушу улантылганын баса белгилейт [Молгаждаров, 2012].

Жардамчы атоочторду өз алдынча категория катары тааныган окумуштуулар Н.К.Дмитриев, Н.П.Дыренкова, А.Ыскаков, А.А.Коклянова, В.А.Исенгалиева, Н.Е.Петров, М.Оразов, Т.Е.Орсулова, К.К.Молгаждаровдор болсо, аларды жандоочтор менен бирдикте караган окумуштуулардын тобу Н.А.Баскаков, А.Н.Кононов, Е.И.Убрятовалар болгон.

Ал эми **“Жардамчы атоочтордун кыргыз тилинде изилдениши”** аттуу параграфта башка түрк тилдери сыяктуу эле кыргыз тилинде да жардамчы атоочтор алгачкы мектеп грамматикаларынан тарта кыйла мезгилдер өзүнүн азыркы түшүнүктөгү маанисинде эмес, негизинен, тактоочтун составында каралып келгени айтылат. Ал эми башка түрк тилдеринде жандоочтун ичинде каралган, бирок жардамчы атоочтук мааниси таанылган (казак, өзбек, түрк ж.б.).

Улуу Октябрь революциясынан кийин жарык көргөн алгачкы эмгектерде [Тыныстанов, 1929; Арабаев, 1928] жардамчы атоочторду кезиктирүүгө болбойт. Улам кийинки чыккан эмгектерде жардамчы атоочтор бирин-серин берилгени менен, алар жардамчы атооч катары таанылган эмес, ошондуктан алар иретсиз, бирде тактоочтун, бирде “Жардамчы сөздөр” деген бөлүмдүн ичинде берилген.

Ал эми К.Бакеевдин “Кыргыз тилинин морфологиясы” деген эмгегинде жардамчы атоочтор кездешпейт. Бирок “жардамчы сөздөр” катары бөлүкчө, тангыч ат атоочтор жана жардамчы этиштер берилет. Мисалы: *Алыстан карарган бак го. Ал эч качан сүйлөбөйт экен.* Мында *го*-бөлүкчө, *эч качан*-тангыч ат атооч, *экен*-жардамчы атооч [Бакеев, 1939: 94-95].

Буга удаалаш эле чыккан К.Бакеев, Ү.Бактыбаевдин “Морфология. I бөлүк” аттуу эмгегинде “жардамчы сөздөр сүйлөмдөрдөгү сөздөрдүн маанисин күчөтүп же кемитип жандайт” деген ой айтылып, буларга, негизинен, бөлүкчө, жардамчы этиш ж.б.у.с. сөздөрдүн тобу киргизилген. Эмгекте бизди кызыктырган жардамчы атоочтор дээрлик жокко эсе. Тактооч сөз түркүмүнүн ичинде гана азыркы күндө биз жардамчы атооч деп тааныган сөздөрдүн кээ бирлери (саналуусу гана) жолугат: *алдында*, *артында* ж.б. [Бакеев, 1941:46].

Ы.Жакыповдун (авторлош) эмгегинде болсо жардамчы атоочтор тактоочтун да, жардамчы сөздөрдүн да курамында каралган. Тактоочтор алты топко бөлүнүп берилген. Булардын ичинен орун тактооч катары берилген сөздөргө назар салсак: *андан*, *жогору*, *алдында*, *артта*, *жанында*, *ылдый*, *үстүндө*, *артка* деген сөздөр мисал катары келтирилген. (Биз астын сызган сөздөр – жардамчы атоочтор–А.Д.) Демек, орун тактоочтордун ичине жардамчы атоочтор натуура киргизилгенин көрөбүз.

Ал эми Д.Исаевдин (1953) эмгегинде жардамчы атоочтук маанидеги аз сандагы сөздөр тактоочтун бөлүнүшүндө, т.а., орун тактоочтордун (*алдыда*, *артта*, *четинде*, *жогору*, *төмөн*, *ары*, *бери*, *ылдый*, *жакындан* ж.б.) ичинде берилген [Исаев, 1953:178]. Бирок жогорку эмгектерден айырмаланып, кызматчы сөз түркүмүнө: жандооч, бөлүкчө, байламталар киргизилген. (Асты сызылгандар – жардамчы атоочтор – А.Д.)

К.Дыйканов жардамчы атоочторго төмөнкүдөй мүнөздөмө берет: “Кыргыз тилинде орунду, мейкиндик аралыкты билдирүүчү зат атоочтор бар. Алар: *алды*, *арты*, *жак*, *орто*, *үстү*, *асты*, *баиш*, *кыр*, *ара* ж.б. Бул зат атоочтор жандоочтордун ордуна колдонулуп, тактоочтун милдетин аткарат. Алар таандык мүчөнү жана мейкиндик жөндөмөлөрүнүн мүчөсүн кабыл алат,” - деп билдирет. Негизинен, автордун жардамчы атоочторду зат атоочтун ичинде сөз кылганы туура, бирок ал зат атооч сөздөрдүн мааниси күнүрттөнүп, жардамчы атоочтук мааниге өтүшү мүмкүн экендиги эске

алынган эмес.

Ошентип, жардамчы атоочтор ар кандай мезгилдерде жандоочтордун, тактоочтордун тутумунда каралып келгенин байкоого болот. Улам кийинки жарык көргөн эмгектерде жардамчы атоочтор башка сөз түркүмдөрүнүн тутумунан бөлүнүп карала баштаганын көрүүгө болот. Атап айтсак, Ж.Мураталиева өз эмгегинде жардамчы атоочтор жандоочтордон айырмаланып, сөз өзгөртүүчү, сөз жасоочу мүчөлөрдү кабыл алат, жөндөмөлөрдүн маанисин толуктарын айтат [Мураталиева, 1958:3].

“Кыргыз тилинин грамматикасында” жардамчы атоочтор алгач ирет өзүнүн так аталышында жана туура маанисинде, “Жардамчы атоочтор” деген бөлүмдө, зат атоочтон кийин берилген. Анда “Алгачкы реалдык маанисинен алыстап, кызматчы сөздүк милдетти аткарып, жөндөмөнүн маанисин толуктап, тактап көрсөтүүчү сөздөр жардамчы атоочтор деп аталат,”-деген аныктама берилет [КТГ, 1964:107]. Чындыгында да, жардамчы атоочтор – зат атоочтон обочолонуп (мааниси күнүрттөнүп) грамматикализациялануунун негизинде пайда болгон сөздөрдүн тобу. Булар – кызматчы сөз түркүмдөрүнөн (жандооч, байламта, бөлүкчөлөрдөн) бир аз өзгөчөлөнгөн сөздөр. Себеби кызматчы сөздөрдүн көпчүлүгү лексикалык маанисинен алда канча алыстап, ал эмес кээ бирлеринин кайсы сөздөн келип чыкканы билинбей калган болсо, жардамчы атоочтордун семантикасы даана болуп турат.

Кыргыз тилинде жардамчы атоочтордун изилдениш тарыхын талдоодо негизинен Ж.Мураталиеванын “Послелогии в киргизском языке” [1958], “Кыргыз тилинин грамматикасы” [1964], “Кыргыз адабий тилинин грамматикасы” [1980], “Азыркы кыргыз тили. Морфология” [1980], “Грамматика киргизского литературного языка” [1987], “Азыркы кыргыз адабий тили” [2009] аттуу эмгектерге гана таянууга болот. Анткени жардамчы атоочтордун кыргыз тил илиминде иликтениши ушул эмгектер менен гана чектелет.

II БАП. Жардамчы атоочтордун жалпы курамы жана аларды изилдөө методдору. Биринчи параграф катары изилдөөнүн материалдары жана методдору каралды.

Изилдөөдө, негизинен, сыпаттама, баяндоо, байкоо жүргүзүү жана талдоо, салыштырма методдор колдонулду. Ошону менен бирге изилдөөнүн илимий-теориялык жана методологиялык базасын түрколог окумуштуулардын жана кыргыз тил илиминдеги окумуштуу изилдөөчүлөрдүн, т.а., П.М.Мелиоранский, М.Казем-Бек, И.Гиганов, В.А. Гордлевский, А.Троянский, А.Н.Кононов, Н.П.Дыренкова, Н.А.Баскаков, А.А.Коклянова, А.Ыскаков, М.Балакаев, И.А.Батманов, Б.М.Юнусалив, Дж Мураталиева, К.Дыйканов, К.Бакеев, Ы.Жакыпов, Ү.Бактыбаев ж.б.у.с. окумуштуулардын эмгектери түздү.

Илимий изилдөө ишине тиешелүү булактар катары Н.К.Дмитриевдин “Строй тюркских языков” [1960], В.А.Исенгалиеванын “Служебные имена и послелогии в казахском языке” [1957], Н.Е.Петровдун “Служебные имена и послелогии в якутском языке” [1962], М.Оразовдун “Служебные имена в тюркских языках (на основе материала современного казахского, узбекского и туркменского языков) [1970], Т.Е.Орсулованын “Послелогии и служебные имена в алтайском языке” [2001], К.К.Молгаждаровдун “Түрк тилдериндеги көмөкчү сөздөрдүн калыптанышы жана өнүгүшү” [2012] аттуу бир катар эмгектер алынды. Муну менен катар көркөм чыгармалардан (5000гө жакын) мисалдар факты-материал катары жыйналды.

II бапта жардамчы атоочтордун өз алдынча лексика-грамматикалык категория катары калыптанышы, жардамчы атоочтордун жалпы мүнөздөмөсү, жардамчы атоочтор менен жандоочтордун жалпылыктары жана айырмачылыктары боюнча маалымат берилет.

Экинчи баптын экинчи параграфында (**Жардамчы атоочтордун өз алдынча лексика-грамматикалык категория катары калыптанышы**) тил илиминдеги жардамчы атоочтор ошондой эле аларга жакын болгон кызматчы сөздөр жөнүндө сөз болот. Тактап айтканда, алгач жардамчы атоочтордун пайда болуу жолу, семантикалык топторунун колдонулушу, чыгыш теги (этимологиясы) анализге алынат.

Атооч сөздөрдүн, т.а., зат атоочтордун жардамчы атоочтордун катарына өтүүсүндөгү башкы кызматы лексикалык маанисинин солгундашы, күнүрттөнүүсү болуп эсептелет. Бул кубулуш – көп убакыт ичинде акырындык менен ишке ашуучу тилдик кубулуш. Муну окумуштуулардын бир тобу: Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Ф.Г.Исхаков, Н.А.Баскаков ж.б. да өз эмгектеринде далилдешкен. Ал эми Ф.Р.Зейналов: “Түрк тилдериндеги жардамчы атоочтор – тарыхый жактан конкреттүү лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр. Тилдин тарыхый өнүгүүсүндө бара-бара баштапкы толук маанисин жоготуп, кызматчы (кошумча) маанилерди туюндуруп калат,”-деген [Зейналов,1966:28].

Жардамчы атоочтордун көпчүлүгү мурда адамдын дене мүчөлөрүн атаган сөздөр болгон, анткени дене мүчөлөр – өтө конкреттүү зат. Муну якут окумуштуусу Н.Е.Петров жардамчы атоочтордун басымдуу көпчүлүгүнүн келип чыгышынын тарыхый өзөгү болуп, алардын алгачкы материалдык, лексикалык мааниси адамдардын ошондой эле жаныбарлардын дене мүчөлөрүн жана туш тарабын белгилөө зарылдыгынан улам пайда болгондугун таамай белгилейт (ГСЯЛЯ, 1982:415). Мисалы: *төбө, баш, чоку, каш, арка, каптал, жан, туш, арт(ы), үст(ү)* ж.б. сөздөрдүн ар бири алгачкы мезгилде адамдын жана жаныбарлардын гана дене мүчөлөрүн, туш-тарабын, айлана-тегерегин билдирген сөздөр болгон. Тактап айтканда, мурда кыйла конкреттүү мааниде колдонулуп келген *ич*,

баш, жан(ы), айлана сыяктуу зат атоочтордун семантикасы абстракциялана баштоо аркылуу жардамчы атоочтук мааниге өткөн. Ошондой эле мейкиндик жөндөмөлөрүндө келген зат атоочтор гана жардамчы атоочтук милдет аткара алган.

Проф. Н.К.Дмитриев жардамчы атоочторго төмөнкүдөй аныктама берет: “Жардамчы атоочтор эки функцияны (милдетти) аткарат: биринчиси, түз (тике) маанисинде б.а. негизги материалдык мааниде, экинчиси, кызматчы маанисинде б.а., абстракттуу мааниде келип, түрдүү мейкиндик маанилерди туюндурат” - дейт [ГБЯ,1948:229].

Жардамчы атоочтордун алгачкы калыптануу мезгилине назар салсак, алар Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен башталып, бүгүнкү күнгө чейин өсүп-өнүгүп отурат. Убакыттын өтүшү менен кээ бир сөздөр баштапкы заттык маанисинен алысташы – мыйзам ченемдүү көрүнүш. Жардамчы атоочтордун этимологиялык тарыхына талдоо жасаганда, алар зат атооч сөздөрдүн маанисинин солгундашынан улам пайда болгонун көптөгөн адис түркологдор белгилеп келишет.

Белгилүү түрколог А.Н.Кононов *алд(ы)* сөзүнүн этимологиясын мындай чечмелейт: *алд(ы)* сөзүнөн эки элементти көрүп турам: *ал-д*; *ал-уңгу*, *-д* таандык мүчө, - деген (Кононов, 1951:33). Ал эми Ф.Г.Исхаков *алд* сөзүндөгү “д” тыбышын төмөнкүдөй көрсөтөт: *ал* – уңгу, *-д* таандык мүчө; *алын/-ын*-байыркы эринсиз мүчөнүн – *ун* варианты; *алны/-н* – байыркы –*ун* мүчөсүнүн рудименти; *-ы* – III жактын таандык мүчөсү; *алд(ы)/ -д* - байыркы *-ун* мүчөсүнүн өзгөргөн рудименти; *-ы* – III жактын таандык мүчөсү (Исхаков, 1953:131).

Үст(ү) сөзүнүн уңгусу генетикалык жактан бир уңгудан чыгып, фонетикалык жактан өзгөрүлүп гана айтыларын (*ус/уз*; *үст* (кырг., каз.), *ост* (өзб.) төмөнкүдөй көрсөтүүгө болот: “т” элементи таандык категориянын III жагынын байыркы –*ун* мүчөсүнүн өзгөргөн рудименти, *үст* сөзү морфологиялык жактан *үс* – деген уңгудан жана –*ун* – байыркы өзгөргөн мүчөдөн туруп, *үс+ын=үсүн* формасына келип, *үс+үн+ү/үснү/үстү*; *үс+т+ү=үстү* түрүнө келген, “н” тыбышы каткалаң “с” тыбышы менен катар келип калгандыктан, “т” тыбышына өтүп кеткен (Исхаков, 1953:124-136). Мындай илимий анализ кылынган сыпаттоолор жардамчы атоочтордун таандык мүчөнүн формасын кабыл алганда гана накта жардамчы атоочтук мааниде колдонуларын бышыктайт.

Ал эми аталган баптын үчүнчү параграфында (**Жардамчы атоочтордун жалпы мүнөздөмөсү**) жардамчы атоочторго жалпы мүнөздөмө төмөнкүдөй берилет. Түрк тилдеринде, анын ичинен, кыргыз тилинде да негизги сөз түркүмүнүн бири болгон зат атоочтун курамында бир канча сөздөрдүн тобу (40ка жакын – А.Д.) бирде өзүнүн толук маанисинде колдонулса, бирде лексикалык маанисинен алыстап, кызматчы

сөздүн, башкача айтканда, жардамчы атоочтук мааниде колдонулуп калат.

Жардамчы атоочтордун өз алдынча сөздөрдүн тобу болуп калыптанышында түрколог-окумуштуулардын көз караштары экиге бөлүндү. Алардын бир тобу жардамчы атоочторду өз алдынча жеке категория катары караса (Н.К.Дмитриев, Н.П.Дыренкова, В.А.Исенгалиева, М.Оразов, Т.Е.Орсулова ж.б.), кээ бирлери жандоочтордун курамында карашып, бирок жардамчы атоочтук маанисин таанышкан (Н.А.Баскаков, А.М.Щербак, И.А.Батманов, Н.З.Гаджиева ж.б.).

“Кыргыз адабий тилинин грамматикасында” “Жардамчы атоочтор алгачкы лексикалык маанисинен алыстап, кызматчы сөздүк милдетти аткарып, жөндөмөлөрдүн маанисин толуктап, тактап көрсөтүүчү сөздөр жардамчы атоочтор деп аталат,”-деп белгиленген [КАТГ, 1980: 207]. Жардамчы атоочтор белгилүү бир заттын же заттык кубулуштун, мезгил-мейкиндиктин, окуянын, нерсенин ортосун, аралыгын, сыртын, төбөсүн, башын, ичин, айланасын ж.б. билдирип, негизги сөздөр менен айкашып гана сүйлөмдүн татаал мүчөсүнүн милдетин аткара алат. Негизинен, алар алгачкы лексикалык маанисинен бүтүндөй алыстабаган сөздөр десек болот. Анткени жардамчы атоочтор жөндөмө, таандык, көптүк мүчөлөрдү кабыл ала берет.

Жардамчы атоочторду кызматчы сөздөрдүн өзгөчө бир түрү катары кабылдоого болот. Анткени анын бир себеби жардамчы атоочтор – семантикасы жагынан жандооч, бөлүкчө, байламтага караганда өзүнүн баштапкы этимонунан алыстай элек сөздөр.

“Жардамчы атоочтор менен жандоочтордун жалпылыктары жана айырмачылыктары” деген төртүнчү параграфта жардамчы атоочтор менен жандоочтор бири-бирине грамматикалык кызматы жана мааниси жагынан жакын категория экендиги белгиленет. Ошондуктан жандооч да, жардамчы атооч да негизги (маани берүүчү) сөздүн өздөрүнүн алдында турушун талап кылып, аны менен айкаша келип аларга ар түрдүү кошумча маанилерди киргизет.

Ошентип, жардамчы атооч менен жандоочтордо жалпылыктар менен бирге айырмачылыктар да бар. Айырмачылыктары:

1. Жардамчы атоочтор – лексикалык маанилеринен толук ажырабаган сөздөр. Ошондуктан сүйлөмдүн бир контекстинде ал баштапкы зат атоочтук маанисинде колдонулат жана сүйлөмдүн толук бир мүчөсүнүн милдетин аткарат. Башкача айтканда, бул учурда кызматчы сөз маанисинде эмес, заттык мааниде колдонулат. Мисалы: *Ичинде туздаган балык бар экен [Ч.А.]*. *Жанында бир сепейген кара абышка отурат [Т.К.]*. Ошону менен катар эле *баш, ооз, арка* сыяктуу сөздөр адамдын дене мүчөсүн атоочу кадимки эле зат атооч сөздөр болсо да, экинчи бир маанисинде лексикалык мааниси солгундап, алдындагы сөз илик жөндөмөсүндө келип жардамчы

атоочтук (кызматчы) мааниге өтүп колдонулат. Мисалы: Кызыл үйдүн **оозунда** күмүштөнгөн айбалтачан сакчылар турат [Ч. А.].

Ал эми жандоочтордун негизги уюткусун түзгөн нака жандоочтор чыныгы толук укуктуу кызматчы сөз катары колдонулат. Мисалы: *Ийгиликке жетүү үчүн аракет керек [К.Ж.]. Соңку эки жыл ичинде [К.Б.].* Ошентип жандоочтордун көпчүлүгү өзүнүн лексикалык маанисинен алыстагандыктан, грамматикалык мааниси басымдуу болуп, өз алдынча турганда сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албай калат. Мисалы: *Сен келгенге чейин биз ишти бүтүрүп койдук [Т.С.]. Эки жеңин каруусуна дейре түрүп койгон [Т.С.].*

2. Жардамчы атоочтор көбүнчө мейкиндик, мезгилдик мааниде колдонулганы менен баштапкы лексикалык маанисинен көп алыстаган эмес. Мисалы: *Үч жарым жылдын ичинде Анархайдын тиги четине да, бу четине да чыктык [Ч.А.]. Анан деңиз үстүнөн балбылдап күн чыкты [Ч.А.].* Жандоочтордун ичинен нака жандоочтор лексикалык маанисинен кыйла алыстаган десек болот. Мисалы: *Күздөн тартып жазга чейин окудук [К.Б.].*

3. Жардамчы атооч өзүнүн алдындагы сөздүн илик жөндөмөсүндө турушун талап кылат да, таандык мүчө, андан кийин мейкиндик (барыш, жатыш, чыгыш) жөндөмөлөрүнүн биринин мүчөсүн кабыл алат. Кээде өзүнүн алдындагы илик жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүрүлүп да айтылат. Мисалы: *Бала үймөк чөптүн түбүнө жатып алып, тегерете дүрбү сала кетти [Ч.А.]. Үнү жар башынан, суу үстүнөн толкуп, “А-О, А-О”-деп токойдон жаңырды [Ч.А.].*

Демек, жардамчы атоочтор жөндөмө мүчөлөрү менен өзгөрө алат. Мисалы: *Бир кездерде ошол дөбөнүн үстүндө мектеп болгон экен [Ч.А.]. Мени менен Дүйшөндүн мектебинде бирге окуган балдар көпкө чейин арабанын артынан чуркашып коштошушту [Ч.А.].* Ал эми жандоочтор өздөрүнүн алдындагы атооч сөздөрдүн белгилүү бир жөндөмөдө турушун талап кылып, өздөрү жөндөмөлөр менен өзгөрбөйт. Мисалы: *Айылга карай жол тартты* (айылга деген сөз барыш жөндөмөдө келди).

4. Жардамчы атоочтор өзүнөн кийин жандоочторду кабыл алат. Мисалы: *Андан ылдый коктуңун ичине чейин эңкейиштеп жүрүп отураат [Ч.А.].* Жандоочтор өзүнөн кийин жардамчы атоочторду кабыл албайт. (Тилде белгилүү болгондой, толук маанилүү сөздөрдөн кийин кызматчы сөздөр орун алып, маанилик жактан ыңгайлашат).

5. Жардамчы атоочторго таандык мүчө уланып, андан кийин барыш, жатыш, чыгыш (мейкиндик жөндөмөлөрү) жөндөмөлөрүнүн биринин мүчөсү уланат. Жандоочтор – өзгөрбөгөн сөз түркүмү, б.а., калыптанган, өзгөрбөгөн кызматчы сөздөрдүн катарын толуктайт. Муну проф. Л.Н.Харитонов “сами по себе эти слова совершенно неизменяемые”-деп,

өтө таамай айткан [Харитонов, 1943:73].

6. Жардамчы атоочтор жатыш жөндөмөсүнөн кийин *-ги, -гы* мүчөсүн да кабыл алууга жөндөмдүү. Сүйлөмдө алар тиешелүү сөзү менен бирге аныктоочтук милдет аткарып калат. Мисалы: *Баары кайтадан кайталанды, бадалдын арасындагы өздөрүнүн жолу менен Акбара асканын түбүндөгү үңкүргө шапа-шуп кирип барды [Ч.А.]*. Жандоочтор болсо дээрлик сөз өзгөртүүчү, сөз жасоочу мүчөлөрдү кабыл албайт, жаңы сөз жасоого мүмкүнчүлүгү да жок.

Жалпылыктары:

1. Жөндөмө мүчөлөрү жетиштүү бере албай калган маанилер жардамчы атоочтор менен жандоочтор аркылуу берилет. Мындай өзгөчөлүк жардамчы атоочсуз жана ал катышкан төмөнкү сүйлөмдөрдөн даана байкалат: *Ал тоого боз үй тикти. Ал тоонун этегине боз үй тикти*. Эми жандоочсуз жана жандоочтуу сүйлөмдөрдү салыштыралы: Булар буудайдан чыгып, жалгыз аяк жолго түшүп, кыштакка бастырышты. *Булар буудайдан чыгып, жалгыз аяк жолго түшүп, кыштакты көздөй бастырышты* [К. Б.].

2. Кызматчы мааниде келгенде жардамчы атооч да, жандооч да конкреттүү лексикалык мааниге ээ эмес, ошондуктан сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткара албайт.

3. Сөз айкаштарынын тутумундагы жардамчы атооч да, жандооч да өздөрүнүн алдындагы атооч сөздөрдү өзүнөн кийин келген этиш менен байланыштырат: *тамдын үстүнө чыгуу, шаарга карай баруу*.

4. Бул эки категория тең лексика-грамматикалык жактан атооч сөздөрдөн кийин келет. Салышт. Жардамчы атоочтор: *короонун сыртында, тоонун этегинде, дарактын башында, тоонун боорунда, үңкүрдүн оозунда* жана айылга *карай, тоону көздөй, үйгө карай, мектепке чейин, сен үчүн*.

5. Жардамчы атооч да, жандооч да өзүнүн алдындагы сөз менен айкашып айтылат, бирок экөөндө тең лексикалык маани басандатылгандыктан, сөз айкашынын багындыруучу түгөйү боло алышпайт, демек алар сөз айкашын түзө алышпайт. Маселен: *таштын астында, үйдү көздөй* ж.б. десек толук маанидеги сөз айкаштары уюшулбайт. Жардамчы атоочтор да, жандоочтор да экинчи бир сөзгө багыныңкы компонент катары келгенде гана сөз айкашы уюшулат: *таштын астына коюу, үйдү көздөй жөнөө*.

Ошентип, көрсөтүлгөн айырмачылыктар, жалпылыктар жардамчы атоочтор менен жандоочтордун ар бири жеке категория боло ала турганын тастыктайт.

Үчүнчү бап «Жардамчы атоочторду грамматикалык өнүттө сыпаттоонун натыйжалары» (жекече изилдөөнүн жыйынтыгы) деп аталып, анда мейкиндик жана мезгил, орун аралык маанилерди билдирген жардамчы атоочтор, адамдын дене мүчөлөрүн атоо аркылуу пайда болгон

жардамчы атоочтор жана жардамчы атоочко толук өтө элек сөздөр каралат.

Жардамчы атоочторду маанисине карай окумуштуулар бир нече топторго бөлүштүрүп изилдеп келишкен. Алсак, проф, Н.К.Дмитриев жардамчы атоочторду берген маанилерине карай экиге бөлүп карайт: горизонталдык жана вертикалдык абалдагы жардамчы атоочтор [Дмитриев, 1962:120].

В.А.Исенгалиева жогорудагы эки топко дагы кошумча иретинде аралаш пландагы жардамчы атоочтор “служебные имена смешанного плана” деген топту киргизет. Бул топко *орто, ара, баш, бой, аралык* деген сыяктуу сөздөрдү кошот [Исенгалиева, 1957:21]. Ал эми А.Ыскаков болсо, жардамчы атоочтордун синонимдик, антонимдик түгөйлөрүн да кошо караган [Ыскаков, 1964:78].

М.Оразов өз эмгегинде жардамчы атоочтордун берген маанилерине карата, аларды эки топко бөлүп карайт: тек мейкиндик мааниде колдонулган жардамчы атоочтор: *маңдай, жаны, касы, шети, төбөсү* ж.б.; жана ары мейкиндик, ары мезгилдик маанилерде колдонулган жардамчы атоочтор: *алды, басы, иши, аягы* ж.б. [Оразов, 1970 157].

Ал эми Н.Е.Петров жардамчы атоочторду лексика-семантикалык жактан сегиз топко бөлүп көрсөтөт:

- 1) нерсенин үстүн көрсөтүүчүлөр: *бас, төбө, сирей* ж.б. (кырг. бет);
- 2) нерсенин астын көрсөтүүчүлөр: *алын, төрүт* ж.б. (кырг. аст, түп);
- 3) нерсенин алдын көрсөтүүчүлөр: *илин, тус* ж.б. (кырг. алд, туш);
- 4) Нерсенин артын көрсөтүүчүлөр: *кэлин, аргаа* ж.б. (кырг. арт, арка);
- 5) нерсенин жан-жагын көрсөтүүчүлөр: *ойогос, сага* ж.б. (кырг. *жан(ы), жака*);
- 6) Нерсенин айланасын көрсөтүүчүлөр: *ыксата, аях* ж.б. (кырг. *айлана, тегерек/ооз*);
- 7) нерсенин бүткөн жерин көрсөтүүчүлөр: *атах, урук* ж.б. (кырг. *аяк, уч*);
- 8) нерсенин ичин көрсөтүүчүлөр: *ис, быыс* ж.б. (кырг. *ич, ара*) [Петров, 1962:114-201].

“Кыргыз адабий тилинин грамматикасында” жардамчы атоочтор маанисине карай (заттын айлана-тегеректин, заттын асты-үстүн, заттын ич-аралыгын) үч топко бөлүнүп берилет [КАТГ, 1980:210].

Ал эми тилчи, окумуштуу А.Т.Карымшакова жардамчы атоочтордун лексика-семантикалык топторун төмөнкүдөй бөлүштүрүүнү сунуштайт:

- 1) мейкиндик жана орун аралык маанилерди билдирген жардамчы атоочтор: *аст(ы), үст(ү), алды, орто, ара, айлана, тегерек* ж.б;
- 2) адамдын дене бөлүктөрүн билдирген жардамчы атоочтор: *баш, төбө, бет, чоку, маңдай, каш, боор, арка, ич* ж.б. [Карымшакова, 2009: 54].

Жардамчы атоочтордун семантикалык жактан топторго бөлүнүштөрү

кубатталуу менен биз тарабынан төмөнкүдөй топтоштуруу сунушталат. Жардамчы атоочторду семантикасына карай, эки топко бөлүп кароо туура табылды:

1) мейкиндик орун жана мезгил-аралык маанилерди билдирген жардамчы атоочтор: *үст(ү), аст(ы), алд(ы), арт(ы), жан(ы), айлана, тегерек, түп, сырт, тыш, чет, кыр, уч, туш, жээк, орто* ж.б;

2) адамдын дене мүчөлөрүн атоо аркылуупайда болгон жардамчы атоочтор: *баш, ич, бет, каш, бел, желке, боюна, төбө, боор, маңдай* ж. б.

Биринчи топтогу жардамчы атоочтор ич ара 12 топко бөлүнүп каралды:

1) заттын үстүнкү бетине багытталган жардамчы атооч: *үст(ү)*;

2) заттын асты жагына багытталган жардамчы атоочтор: *аст(ы), түп*;

3) заттын алды жагына багытталган жардамчы атооч: *алд(ы)*;

4) заттын арка жагына багытталган жардамчы атоочтор: *арт(ы), арка*;

5) заттын жакын жерине, тарабына багытталган жардамчы атооч: *жан(ы)*;

6) заттын айлана-тегерегине багытталган жардамчы атоочтор: *айлана, тегерек*;

7) заттын сырт жагына багытталган жардамчы атооч: *сырт*;

8) заттын чет жагына же нерсенин бүткөн жерине багытталган жардамчы атооч: *чет*;

9) заттын карама-каршы тушуна багытталган жардамчы атооч: *туш*;

10) заттын ортосуна же ошого жакын борборуна багытталган жардамчы атооч: *орто*;

11) заттын ич-аралыгына багытталган жардамчы атооч: *ара*;

12) заттын жан-жак тарабына багытталган жардамчы атоочтор: *жээк, каптал*.

Экинчи топтогу жардамчы атоочтор, т. а., адамдын дене мүчөлөрүн атоо аркылуу пайда болгон жардамчы атоочтор ич ара 5 топко бөлүнүп каралды:

1) заттын эң жогорку жагына багытталган жардамчы атоочтор: *баш, төбө*;

2) заттын үстүнкү бетине багытталган жардамчы атооч: *бет*;

3) заттын ич тарабына багытталган жардамчы атооч: *ич*;

4) заттын каптал жагына багытталган жардамчы атооч: *бою(на)*;

5) заттын карама-каршы жагына багытталган жардамчы атоочтор: *маңдай, каш*.

Жардамчы атоочко толук өтө элек түрк тилдериндеги кездешкен сөздөр тууралуу алгачкы пикирди проф. М.Н.Хыдыров белгилеген. Ал мындай “лексикалык толук маанидеги сөздөрдүн жардамчы атоочторго, жардамчы атоочтон жандоочко өтүү процесси узак тарыхый жолду басып өтүү менен ишке ашат,”-деп таамай көрсөтөт [Хыдыров, 1947:60-61].

Мындай тилдик өзгөчөлүктөр – бардык түрк тилдерине мүнөздүү көрүнүш.

Тилдеги жардамчы атоочко толук өтө элек сөздөрдү М.Оразов “өтпели кезендеги сөздөр” (өткөөл мезгилдеги сөздөр) деп атап, аларды ич ара эки топко бөлүп карайт:

1) атооч сөздөр менен жардамчы атоочтордун аралыгындагы сөздөр: *аяк, таман, кучак, кайын, баур* (кырг.боор), *карсаң* (алды), *соң, бой* ж.б;

2) жардамчы атоочтор менен жандоочтордун аралыгындагы сөздөр: *турасында, жайында, жөнүндө, тура* ж. б. [Оразов, 1970:133-137].

Алтай тилинде да мындай сөздөрдү Т.Е.Орсулова “периферийные служебные имена” (кырг. перифериялык жардамчы атоочтор) деп, аларга: *кыры, төс* (кырг. *төш*), *түп, эдек* (кырг. *этек*), *колтык* (кырг. *колтук*), *оос* (кырг. *ооз*), *жака* ж.б. киргизип, бул сөздөр заттык маанилерин сактаарын жана жардамчы атоочтук маанилерде келгенде мейкиндик жөндөмөлөрүндө турарын белгилейт. Мисалы: Кезикте бу кайынның *төзине* келип, кожолдошуп отуратаныс (кырг. Кээде биз ак кайыңдын *төшүнө* келип ыр ырдачубуз – А.Д) [Орсулова, 2001:97-98].

Ошентип, бардык түрк тилдери сыяктуу эле кыргыз тилинде да, факты-материалдар көрсөткөндөй, жардамчы атоочторго толук өтө элек сөздөрдүн кездешери байкалды. Жардамчы атоочторго толук өтө элек сөздөр катары кыргыз тилинде: *төр, кыр, уч, жака, этек, ооз, алкым, маңдай, желке, боор, соору, бел, таман* сыяктуу сөздөрдү эсептөөгө болот.

Жардамчы атоочторго толук өтө элек деп табылган сөздөр семантикасына карай, 7 топко бөлүнүп берилди:

1) заттын кире беришине багытталган жардамчы атоочтор: *ооз, алкым*;
2) заттын асты жагына багытталган жардамчы атоочтор: *таман, этек*;
3) заттын эң жогорку жагына багытталган жардамчы атоочтор: *чоку, төр*;

4) заттын чет жагына, бүткөн жерине багытталган жардамчы атоочтор: *уч, кыр(ы)*;

5) заттын ортосуна же ошого жакын борборуна багытталган жардамчы атооч: *бел*;

6) заттын арка тарабына багытталган жардамчы атооч: *желке*;

7) заттын каптал жагына багытталган жардамчы атоочтор: *боор, соору, жака*.

ЖЫЙЫНТЫК

Кыргыз тил илиминде мурда (өткөн кылымдын 50-жылдарына чейинки) жарык көргөн эмгектерде жардамчы атоочторду накта өз маанисинде эмес, тактоочтун курамында же жардамчы сөз деген бөлүмдөн

кезиктирүүгө болот. Кээ бир (ал мезгилдерде жазылган) эмгектерден жардамчы атоочторду кезиктирүү да мүмкүн эмес.

- Диссертациялык иште жардамчы атоочтордун өз алдынча лексика-грамматикалык категория катары калыптанышы каралды жана кээ бир жардамчы атоочтордун этимологиясы аныкталды. Жардамчы атоочтор байыркы Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен тарта бүгүнкү күнгө чейин тилде кенири колдонулуп келерин баса белгилеп кетсе болот.

- Жардамчы атоочтордун семантикалык жактан топторго бөлүнүштөрүн колдоо менен, аларды төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүү сунушталды: мейкиндик, орун жана мезгил-аралык маанилерди билдирген жардамчы атоочтор: *аст(ы), арт(ы), үст(ү), алд(ы), орто, жан, ара, айлана, тегерек* ж.б; адамдын дене мүчөлөрүн атоо аркылуу пайда болгон жардамчы атоочтор: *баш, ич, төбө, бет, каш, бел, төбө, боор, маңдай, желке, бой* ж.б.

- Жардамчы атоочторго толук өтө элек сөздөрдүн тобу да анализге алынды: *ооз, алкым, желке, таман, төр, жака, этек* ж. б.

- Жардамчы атоочтор (ошондой эле кызматчы сөздөрдүн бардыгы) этимологиялык жактан толук лексикалык мааниге ээ болгон негизги сөздөр болгондугу бышыкталды. Толук лексикалык маанидеги сөздөр мезгил өтүү менен өзүнүн лексикалык маанисин солгундатып, акырындап жардамчы атоочтук мааниге өтө баштаганы илимий негизде далилденди.

- Түрк тилдеринде жардамчы атоочтордун көпчүлүгү бардык түрк тилдерине орток болсо, алардын кээ бирлери экинчи бир түрк тилдеринде колдонулбаганы, колдонулса да жардамчы атоочтук мааниде келбей калышы мүмкүн экендигин ошол тилдин жеке касиети деп эсептөөгө болот.

- Жардамчы атоочтор зат атоочтордун маанисинин күнүрттөнүшүнүн натыйжасында улам мезгил-мезгили менен пайда болуп турат. Бирок алар семантикасы жагынан кызматчы сөздөрдөн бир кыйла ачык, даана болот.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү макалаларда чагылдырылды:

1. Алтаева, Д.И. Түрк тилдериндеги жана кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтор [Текст] / Д.И.Алтаева // “Türk Dünyasında muhtemel işbirliği alanları” аттуу Түрк дүйнөсүнүн VIII эл аралык илимий-практикалык конференциясынын макалалар жыйнагы. – Стамбул, 2011. –1019-1026-б.

2. Алтаева, Д.И. Жардамчы атоочтор [Текст] / Д.И.Алтаева // К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин жарчысы.- 2012. - №3 (23). – 178-180 б.

3. Алтаева, Д.И. Жардамчы атоочтордун изилдениш абалынан[Текст] / Д.И.Алтаева // К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык

университетинин “Кыргыз тили жана адабияты” журналы. – 2012. (21). – 28-30-б.

4. Алтаева, Д.И. Жардамчы атоочтор жана жандоочтор: жалпылыктары, айырмачылыктары[Текст] / Д.И.Алтаева // К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин жарчысы. – 2015. - №2 (32). – 41-43-б.

5. Алтаева, Д.И. Жардамчы атоочтордун лексика-семантикалык топтору жана алардын сүйлөм ичинде берген маанилери[Текст] / Д.И.Алтаева // К.Карасаев атындагы Бишкек университетинин жарчысы. – 2015. - №2 (32). – 54-57-б.

6. Алтаева, Д.И. Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтордун изилдениш абалы [Текст] / Д.И.Алтаева // С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин жарчысы. – 2016. - №4. – 174-177- б.

7. Алтаева, Д.И. Исследование вспомогательных имен в тюркских языках [Текст] / Д.И.Алтаева // Международный научный журнал “Путь науки”. – Волгоград. 2016. - №9 (31). – 11-13 с.

8. Алтаева, Д.И. Түрк тилдериндеги жардамчы атоочтордун изилдениш абалы[Текст] / Д.И.Алтаева // “Түрк дүйнөсүндө илимий изилдөөлөр” аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциясынын макалалар жыйнагы. – Жалал-Абад, 2016. –53-55-б.

9. Алтаева, Д.И. Жардамчы атоочтордун изилдениш абалы [Текст] / Д.И.Алтаева // “Түрк дүйнөсүндө илимий изилдөөлөр” аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциясынын макалалар жыйнагы. – Жалал-Абад, 2016. – 56-59 - б.

10. Altaeva, D.I. Researches of prepositlons in Kyrgyz Language[Текст] / D.I.Aлтаева // Scientific Edition Published bu RS Clobal. № 3(10), March 2018. vol.7

11. Алтаева, Д.И. Жардамчы атоочтордун лексика-грамматикалык категория катары калыптанышы [Текст] / Д.И.Алтаева // “Региональная наука-региональной экономике” посвященной 75-летию КирФАН (НАН КР) и “2018 год-год развития регионов КР”. - Жалал-Абад, 2018.

12. Алтаева, Д.И. Жардамчы атоочко толук өтө элек сөздөр[Текст] / Д.И.Алтаева // “Региональная наука-региональный экономике” посвященной 75-летию КирФАН (НАН КР) и “2018 год- год развития регионов КР”. – Жалал-Абад, 2018.

13. Алтаева, Д.И. Лексико-грамматическая категория служебных имен[Текст] / Д.И.Алтаева // Мир современной науки. – Москва. 2019.- №2. 44-48 с.

14. Алтаева, Д.И. Некоторые особенности служебных имен в тюркских языках [Текст] / Д.И.Алтаева // Мир современной науки. – Москва. 2019.- №2. 49-52 с.

Алтаева Динара Исаковнанын “Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтор жана алардын лингвистикалык парадигмасы” деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: кыргыз тили, түрк тилдери, морфология, синтаксис, лексика, семантика, грамматикализация, жардамчы атоочтор, жандоочтор, таандык мүчө, жардамчы сөз, парадигма, жөндөмө, грамматикалык жөндөмөлөр, мейкиндик жөндөмөлөр.

Изилдөө объектиси: кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтордун изилдениш абалына талдоо жүргүзүү жана алардын пайда болуу, калыптануу мезгилине токтолуу.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тилиндеги жардамчы атоочторду лексика-грамматикалык жактан топторго бөлүштүрүү, тилде жаңыдан калыптана баштаган жардамчы атоочторго толук өтө элек сөздөрдүн тобун белгилөө менен катар жандоочтор менен жалпылыктарын, айырмачылыктарын аныктоо.

Изилдөөнүн методдору: Изилдөөдө негизинен сыпаттама, салыштырма, баяндоо, талдоо сыяктуу методдор колдонулду. Кыргыз жана түрк тилдеринин грамматикасы боюнча изилдөө жүргүзгөн окумуштуулардын көз караштары жана жалпы тил илиминдеги илимий-теориялык жоболор каралды.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары: Түрк тилдериндеги жардамчы атоочтордун изилдениш тарыхына талдоо жүргүзүлүү менен түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтор жана алардын лингвистикалык парадигмасы алгачкы жолу реалдуу факты-материалдар менен далилденди. Ошону менен бирге эле жардамчы атоочтордун жандоочтор менен жалпылык жана айырмачылык жактары да каралып, лексика-семантикалык жактан топторго бөлүнүшү берилди. Тилде жардамчы атоочтук мааниге толук өтө элек сөздөрдүн тобу да белгиленди.

Колдонуу чөйрөсү: Изилдөөнүн натыйжасын кыргыз тилинин морфологиялык түзүлүшүн изилдөөдө кеңири колдонсо болот. Ошондой эле ЖОЖдордо кыргыз тилинин морфологиясы боюнча лекция курсун окууда, семинардык сабактарды өтүүдө, жана бул багыттагы мындан аркы илимий изилдөөлөр үчүн өбөлгө болуп бериши мүмкүн.

Бул илимий эмгекти изилдөөчүлөр жогорку окуу жайларында аталган темада атайын тандоо курстарын окутууда колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык по теме
«Служебные имена в кыргызском языке и их лингвистическая парадигма» Алтаевой Динары Исаковны

Ключевые слова: кыргызский язык, тюркские языки, морфология, синтаксис, лексика, семантика, грамматикализация, служебные имена, послелогов, притяжательное окончание, служебное слово, парадигма, падеж, грамматические падежи, падежи пространства.

Объект исследования: анализ состояния исследования служебных имен в кыргызском языке и рассмотрение их возникновения и формирования.

Цель исследования: деление служебных имен кыргызского языка на группы с лексико-грамматической стороны, наряду с определением группы слов, полностью не вошедших в ряды только формирующихся служебных имен языка, определение общности и различия между служебными именами и послелогов.

Методы исследования: в исследовании использовались такие методы как описательный, сравнительный, излагающий, наблюдательный и метод анализа. Рассмотрены взгляды исследователей, проводивших исследования по грамматике кыргызского и тюркских языков, и основные научно-теоретические положения в общем языкознании.

Основные выводы исследования: был проведен глубокий анализ истории исследования служебных имен тюркских языков, впервые доказаны на реальных фактических материалах наличие служебных слов, а также их лингвистическая парадигма. Кроме того, рассмотрены общие и отличительные стороны служебных имен и послелогов, даны разделения на группы по лексико-семантической функции.

Среда использования, область применения: результаты исследования можно использовать при исследовании морфологической структуры кыргызского языка. Также можно использовать при чтении курсов лекций по морфологии кыргызского языка в вузах, на семинарских занятиях, также данные результаты могут быть предпосылкой для дальнейших научных исследований в этом направлении.

Результаты исследования данного научного труда можно использовать при преподавании специальных курсов по выбору по данной теме в высших учебных заведениях.

Rezume

of the dissertation Altayeva Dinara Isakovna for the degree of candidate of philological sciences of the specialty 10.02.01 - Kyrgyz language on the topic "Auxiliary names in the Kyrgyz language and their linguistic paradigm"

Key words: Kyrgyz, Turkic, morphology, syntax, vocabulary, official names, postpositions, case, postpositions, possessive ending, auxiliary word, paradigm, grammatical cases, cases of space

The object of study: auxiliary names in Kyrgyz and their paradigm

The subject of the research paper : analysis of the state of the study of auxiliary names in the Kyrgyz language and consideration of their occurrence and formation.

The purpose of the study: the division of the of the auxiliary names of Kyrgyz language into groups from the lexical and grammatical point of view , along with the definition of a group of words that are not completely included in the ranks of the newly formed (жардамчы атоочтор) auxiliary names of the language, the definition of the common and differences between prepositions and postpositions.

Research methods: In the research we used such methods as descriptive, comparative, expounding, observational analysis. The views of researchers conducting research on the grammar of the Kyrgyz and Turkic languages and the basic scientific and theoretical positions in general linguistics are examined.

The novelty of the research : Through analysis of the research history of the thesis of the auxiliary names of the Turkic languages was carried out; official words and their linguistic paradigm of the Kyrgyz language from the Turkic languages were first proved by real factual materials. The general and differences of the side of auxiliary names and postpositions are also considered, they are divided into groups from the lexical-semantic point of view .

Sphere of use and research results obtained : The results of the study can be used to study the morphological structure of the Kyrgyz language. It can also be used when giving lecture courses on the morphology of the Kyrgyz language in universities, during seminars, and can also be a prerequisite for further scientific research of this trend.

Researchers of this scientific work can use in teaching special elective courses on this topic in higher educational institutions.

Басууга 28.12.2019-ж. кол коюлду
Өлчөмү 60x84 1/16. Көлөмү 1,5 б.т.
Офсет кагаз. Офсеттик басуу. Нускасы 50.

«Сарыбаев Т.Т.» Ж.И.
Бишкек ш., Раззаков көч, 49
т. 0 708 058 368
e-mail: talant550@gmail.com